

переважній більшості випадків політика мала визначальне значення саме на півночі, при словенських і хорватських кордонах. У свою чергу, робота Паризької мирної конференції сприяла подальшому розвитку антропогеографії та, особливо, геополітики, вона подала теоретично цікаві матеріали та практичні приклади, які треба було дослідити і ще раз довести справедливість чи несправедливість того чи іншого рішення щодо кордонів.

Відрізки югославських кордонів були встановлені в різні історичні періоди, у різних умовах, за різними мотивами, факторами та географічними характеристиками. Але по всій довжині з Італією та Австрією, від Кварнерської затоки до гори Кошеньяк над р. Дравою, державний кордон Першої Югославії відобразив конфлікт із фактами етнографічного розмежування. За кордонами Словенії залишилося близько мільйона каринтійських словенців, що ускладнювало ставлення словенців до центральної влади, яку вони звинуватили у загубленні Каринтії, та до сусідів за державними кордонами, які просто відтяли Каринтію та Примор'я. Словенський народ став жертвою вічного взаємного непорозуміння наукових доказів і дипломатичних правил. Нерозв'язана проблема й нині має ключове значення у відносинах Словенії з Італією та Австрією, незважаючи на деяке взаємне правне врегулювання проблем національних меншин по обидві сторони кордонів зі вступом Словенії до Євросоюзу (2004 р.).

УДК 94(438)“1939–1945”

**ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1939–1945 рр.):
НЕЛЕГАЛЬНА ТОРГІВЛЯ ЯК УМОВА ВИЖИВАННЯ**

С. В. Роїк

**(Вінницький державний педагогічний університет
ім. М. Коцюбинського, м. Вінниця)**

Присвячено аналізу повсякденних практик польських громадян, спрямованих на продовольче забезпечення в умовах нацистської окупації (1939–1945 рр.). Розглянуто різноманітні аспекти нелегального товарообігу на окупованих польських територіях. Автор акцентує увагу на неможливості уникнути несанкціонованих торговельних відносин в умовах війни та встановлення іноземного панування. Особливу увагу приділено специфіці чорного ринку, особливостям і способам перевезення контрабанди, а також способам боротьби окупаційної влади з нелегальною торгівлею.

Ключові слова: історія Польщі; нацистська окупація; нелегальна торгівля; контрабанда; чорний ринок.

Article contains analysis of everyday practices of the polish inhabitants directed on food supply under the Nazi occupation (1939–1945). The paper deals with various aspects of illegal commodity turnover in the occupied Polish territories. The author focuses on the inevitability of unauthorized trade relations, because they have become a condition of survival in the circumstances of war and occupation. Special attention is paid to the specifics of the black market, especially the smuggling and methods of combating illegal trade.

Key words: Poland history; Nazi occupation; illegal trade; smuggling; black market.

Постановка проблеми. Установлення нацистської окупації в Польщі восени 1939 р. кардинально змінило не тільки політичний, але й економічний та суспільний розвиток поляків. Це пояснює значну увагу дослідників до окупаційної проблематики в польській історіографії. Утім, ситуація, що склалася у соціально-економічній системі Польщі в період нацистської окупації, характеризувалася низкою специфічних особливостей, чимало яких малодосліджені та потенційно актуальні.

© С. В. Роїк, 2014

В останні десятиліття помітно зросла кількість публікацій, присвячених історії повсякденного життя поляків¹. Проте дослідники рідко звертають увагу на окремі економічні фактори, які залишили відбиток не лише на повсякденному житті кожного поляка, але й на психологічному стані всього суспільства, груповій ментальності. Йдеться про суцільну господарську фікцію, “вимкнення” значної частини господарської системи із системи оподаткування, інфляційні процеси. Адже у 1939–1945 рр. на польських теренах виникла певна штучність, пов’язана з грошовим і товарообігом, коли державна економіка жила відокремленим життям від суспільної².

Мета статті – визначити місце нелегальної торгівлі у повсякденній стратегії виживання мешканців окупованих Третім Рейхом польських територій. Для досягнення поставленої мети нами сформовано такі дослідні завдання: 1) виявити причини появи нелегального товарообігу на окупованих Третім Рейхом польських територіях; 2) дослідити специфічні риси функціонування чорного ринку в умовах війни та окупації; 3) проаналізувати ставлення суспільства до явища нелегальної торгівлі в повсякденному житті.

Виклад основного матеріалу. Уже восени 1939 р. з особливою гостротою постало питання забезпечення населення продовольством. Мешканець окупованої німцями Варшави Анджей Банек пригадує свої тогочасні переживання: “Їжі не було... Одні магазини були знищені, інші – пограбовані. Через відсутність поставок з-за меж міста ми були приречені на голодування”³. Кожен намагався отримати базові продовольчі товари (хліб, крупи, масло, м’ясо, яйця) якомога дешевше. Для того використовували найменші можливості.

Почалося повальне зростання цін на продукти харчування. Щоб протидіяти цьому, німецька адміністрація запровадила карткову систему, аналогічну (лише з деякими відмінностями) до впровадженої на теренах анексованих Третім Рейхом польських земель⁴. Оголошення про карткові норми розклеювалися в розподільчих магазинах, а також досить часто друкувалися в офіційній пресі. Населення інформували, що в зазначений період на зазначений номер купона буде видано зазначену кількість певного продукту. Картки друкувало управління продовольства, що розташовувалося в столиці Генерального Губернаторства Кракові. Картки розподіляли відділи розподілу та контролю управлінь продовольства на місцях. Обсяг продуктів на картки залежав від національності та соціального статусу.

Забезпечення регламентованими товарами не задовольняло попиту населення, а пропозиція нерегламентованих, але таких, що продавалися за фіксованими окупаційною владою цінами, товарів була меншою, ніж попит на них. Внаслідок цього виник так званий “чорний ринок”. Чим ширшою ставала прірва між пропозицією і попитом, тим вищими були ціни товарів на чорному ринку. Для більшості поляків у період нацистської окупації чорний ринок став чи не єдиною можливістю здобути необхідні для виживання харчі та товари першої необхідності⁵.

До нелегальної торгівлі вдавалися абсолютно різні люди: від учнів до дружин професорів, від машиністів та касирів до бібліотекарів і поетів. Усіх їх об’єднувала жага до життя, а щоб вижити, потрібно було шукати шпарини в чіткій системі регламентації суспільного життя. Хтось шукав товар або ж збував його, хтось отримував вигоду від перевезення нелегального товару. Проте були й ті, які, навіть не тримаючи товар у руках, здобували собі дивіденди. Саме посередництво стало джерелом матеріального і продовольчого забезпечення великої кількості осіб. Як працював механізм купівлі-продажу товарів шляхом посередництва, описав

¹ Graczykowska K. Okupacyjna codzienność // Wiedza i Życie. – 1999. – № 9. – S. 38–41 ; Kłapeć J. Warunki życia wysiedlonych w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944 // Annales UMCS. – Lublin, 2005. – T. LX. – S. 209–220 ; Rodak P. Niecodzienna codzienność czasu okupacji // Znak. – 2009. – № 652. – S. 38–52.

² Wyka K. Życie na niby. Pamiętnik po kłęsce (powst. 1939–1940). – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1984. – S. 139.

³ Banek A. Mój dom / Moje wojenne dzieciństwo. – Warszawa. – T. 3., 2000. – S. 3.

⁴ Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. – S. 53–120, 179–181 ; Kaczmarek R. Górny Śląsk podczas II wojny światowej. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – S. 82.

⁵ Jasionek A. Szmugiel żywności do Warszawy w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939–1944 // Słupskie Studia historyczne. – 2011. – № 17. – S. 201–220 ; Gildea R., Wieviorka O., Warring A. Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe. – Oxford : Berg, 2006. – P. 22–27.

Казімеж Вика: “...в неділю за чаєм у знайомої А суб’єкт Б дізнається від присутнього в кімнаті суб’єкта В, що той має значну партію, наприклад, каніфолі. Суб’єкт Б запам’ятав це. Кількома днями пізніше службовець фірми пан Г у розмові з колегами розповів, що шукає каніфоль. Суб’єкт Б долучається до розмови і каже, що має значну партію. На питання про ціну відповідає, що не орієнтується в нинішній ціновій системі та пропонує передзвонити завтра вранці. У свою чергу, пан Г шукає каніфоль не для себе, а почув про неї від колеги пана Д, тому одразу вирушає до нього з повідомленням, що завтра матиме каніфоль. Починається двосторонній шалений рух, який остаточно формується в ланцюг: джерело товару – знайома А – суб’єкт Б – суб’єкт В – пан Г – пан Д – остаточний покупець. Звичайно ж, кожен учасник цього ланцюга залежно від власної ролі отримує свою частку з цієї трансакції”⁶.

Ціни на чорному ринку були високими і постійно зростали. Нерідко одним із чинників зростання цін ставало обмеження транспортного сполучення, що підвищувало ризики для контрабандистів. Також ситуація на чорному ринку залежала від становища на фронті, подій і процесів у регіоні, як-от депортація населення, вивезення на роботи в Німеччину. Зокрема, перемоги вермахту у Франції сприяли появі дорогих вин та предметів розкоші у Краю Варти, які потрапляли туди за посередництва німецьких солдатів. Реалізувати їх можна було нерідко виключно у нелегальний спосіб⁷.

На відміну від Генерального Губернаторства, оцінити масштаб товарообігу на чорному ринку анексованих земель досить складно. Познанський історик Т. Яніцький зазначає, що в основному торгівля була роздрібною (торгували на кілограми, штуки, банки). Проте були значні торговельні операції. Так, із грудня 1939 р. до березня 1940 р. два поляки вивезли з Познані до Варшави щонайменше 1 тис. пляшок коньяку, 60 тис. пачок маггі (сухий бульйон), 200–250 кг цукру, борошна та інших продовольчих товарів. Натомість з Варшави до Познані привезли 87 тис. штук цигарок, понад 100 тис. пігулок від головного болю, 400 кг інших товарів (мило, пральний порошок)⁸. Ці дані свідчать також про наявність прямих торговельних зв’язків між анексованими польськими землями та маріонетковим Генеральним Губернаторством, між якими було встановлено митний кордон.

Контрабанда товарів, як і посередництво, також не пов’язувалася з людьми певної професії, статусу, віку чи статі. Брала участь у ньому різні люди. Ризики, пов’язані з контрабандним перевезенням товарів, були великі, тому ціни на такі товари були високими. Проте населення ризикувало та їздило за товаром до села. Більше половини товарів потрапляла до міст саме завдяки нелегальній торгівлі, тому її значення у повсякденному житті поляків ставало величезним.

Значну роль у розвитку контрабанди відігравали селяни з навколишніх сіл. Вони не завжди брали участь у транспортуванні товарів до міст, але намагалися забезпечити продукцією. Підприємливі городяни замість грошей нерідко привозили товари повсякденного вжитку, такі, як одяг, взуття, засоби гігієни та чистоти. Селяни, які мали коней та воза, часто займалися фурманством, проте вони не могли перевозити більше 10 кг картоплі та 3 кг м’яса без спеціального дозволу. У такий спосіб вони заробляли гроші, достатні для порівняно нормального існування навіть в умовах окупації⁹.

Переважну більшість контрабандистів становили міські робітники, які мали родичів чи знайомих у селі. До іншої групи контрабандистів належали залізничники, які по кілька разів на тиждень перевозили товари до міста. Розроблялися способи переховування товару від огляду поліції. Брала участь у нелегальному постачанні товарів у місто також безробітні представники інтелігенції, діти офіцерів, вдови солдатів і службовців. Юнаком змушений був покинути школу і нелегально торгувати варшав’янин Анджей Банек: “Розпочали торгівлю цигарками. Купували їх на так званій біржі за оптовими цінами, а продавали трохи дорожче, поштучно (часто по 2–3 цигарки) на вулиці, неподалік дому. Палили в ті часи

⁶ Wyka K. *Życie na niby*. – S. 160.

⁷ Janicki T. *Czarny rynek w Poznaniu podczas II wojny światowej // Kronika miasta Poznania. Okupacja II*. – Poznań : KMP, 2009. – № 3. – S. 96.

⁸ Ibid. – S. 105.

⁹ Jasionek A. *Szmugiel żywności do Warszawy...* – S. 207.

“Махоркові” (паковані в металевих банках по 100 штук), “Клубове”, “Екстра Пласкі”, “Ме-ва”, “Єгипетські” та німецькі “Юно” (ці були в пачках по 20 штук). Продавали також цигарки власного виробництва (так звані “своєки”). Листя тютюну купували нелегально, різали на дошці на дрібні шматочки, а потім набивали “гільзи” за допомогою спеціальної машинки для самостійного складання цигарок <...>. Заробіток із цих цигарок був невеликий, а “для фасону” продавець мусив до того ж і сам трохи палити. Нам це не дуже подобалося. Тому вирішили перейти на картоплю. На світанку їхали трамваем до петлі. Потім треба було пройти ще кілометр чи два і “полювати” на селян, що везли картоплю до Варшави. Після огляду товару та узгодження ціни мішки закидали на плечі та швидко поверталися до трамвайної петлі. У місті ставили на вулиці мішки, ваги і “магазин” був готовий...”¹⁰.

Контрабанда була не тільки способом виживання. Були й ті, хто за її допомогою розбагатів. Дослідники навіть проводять класифікацію контрабандистів. Першу, найчисленнішу групу становили ті, котрі привозили товари для власних домашніх потреб (до 40 кг), найчастіше використовуючи метод бандажування (перевозили м'ясо, сало чи інші продукти під верхнім одягом на спеціальних гаках чи у спеціально пришитих кишнях). До другої групи зараховують тих, хто привозив товари (подекуди 100–200 кг) на продаж у вагонних схованках. Третю групу становили так звані “акули контрабандизму”, які робили собі статки і кар'єру на великій оптовій торгівлі, а також співпраці з німцями¹¹. Згодом почали з'являтися фірми, що забезпечували нелегальне перевезення товарів до міста. Це здійснювалося безперешкодно, завдяки хабарам, переданим німецьким чиновникам та поліції.

Зауважимо, що на анексованих землях, на відміну від Генерального Губернаторства, найчисленнішу групу покупців товарів на чорному ринку становили німецькі солдати й офіцери. Вони купували продовольство, біжутерію та коштовності і надсилали своїм родинам у Німеччину. Для поляків на анексованих землях чорний ринок був життєвою необхідністю, натомість для німців, передусім, можливістю швидкого заробітку¹².

Розростанню хабарництва сприяли інфляційні процеси, а також сувора система контролю за ціноутворенням. Величезними обсягами товарів диспонували саме німці. Різниця між фіктивною ціною (запровадженою розпорядженнями адміністрації) та реальною (виходила із собівартості й законів ціноутворення) зростала шаленими темпами¹³. У таких умовах у середовищі функціонерів окупаційної системи з'явилася спокуса проводити тіньові торговельні операції, з яких можна було отримати надприбутки. Яскравим прикладом цього був так званий “шлях єврейського золота”. Німці ставали основними покупцями коштовностей, дорогоцінних металів, предметів розкоші та різноманітних об'єктів, які становили значну матеріальну цінність.

Окупаційна влада намагалася поставити під контроль контрабандні потоки навколо великих міст, вводячи обмеження на пересування залізницею, відкладаючи рух потягів, запроваджуючи спеціальні дозволи на переїзд, здійснюючи часті обшуки пасажирів, улаштовуючи облави на вокзалах та станціях¹⁴. Нелегальна торгівля каралася окупантами надзвичайно суворо: від конфіскації товару та відправлення в табори до смертної кари.

Нагромадження запасів товарів щоденного вжитку і продовольства з метою подальшого їх продажу за вищими цінами також каралося вкрай суворо, аж до смертної кари. Щомісячні конфіскації за кожним дистриктом (із приєднанням Галичини їх стало 5) становили понад 2 тис. кг жита і пшениці, сотні кілограмів борошна та м'яса, десятки кілограмів масла. Відносно вільною була хіба що торгівля квітами, тому на світлинах окупаційного періоду на центральних площах міст можна побачити чимало квіткарів. Особливо жвавою торгівля квітами була на краківській Площі Ринок¹⁵.

¹⁰ Banek A. Mój dom / Moje wojenne dzieciństwo. – S. 6.

¹¹ Madajczyk Cz. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. – T. 1. – S. 598.

¹² Janicki T. Czarny rynek w Poznaniu... – S. 96.

¹³ Wyka K. Życie na niby. – S. 141–142.

¹⁴ Jasionek A. Szmugiel żywności do Warszawy... – S. 214 ; Szarota T. Okupowanej Warszawy dzień powszedni. – Warszawa : Czytelnik, 1988. – S. 224.

¹⁵ Kluczewski M. Bez zaciemnienia. Codziennosc okupowanego Krakowa w materialach w Archiwum Państwowego w Krakowie. – Kraków, 2009. – S. 151.

У містах контрабандну продукцію реалізовували торговці, які стояли на ринках або ж здійснювали трансакції в кав'ярнях чи навіть у власних помешканнях. Так, у Варшаві найбільшим центром торгівлі продуктами був так званий Карцеляк (площа Юзефа Карцелі, де розташовувався найбільший ринок Варшави). Найчастіше торгували фруктами, овочами, борошном, цукром, картоплею. Відома польська письменниця Софія Налковська нотувала у своєму щоденнику: “Уся торгівля відбувається на вулиці. Не тільки фрукти, картопля, цвітна капуста. Тут можна знайти також речі, трикотаж, галантерею, свічки, цигарки, сірники. Цукор і навіть борошно. Огидні домашні тістечка, цукерки, шоколад...”¹⁶.

Нелегальна торгівля, контрабандизм, як і ті, хто ними займався, ставали “героями” окупаційних жартів, анекдотів і комічних історій, що публікувались на сторінках підпільної преси. Наприклад, вважалося, що найвпливовішими у тогочасному світі були німецьке гестапо, британський флот, російська піхота, американський долар і польські контрабандисти. Героїчно-комічну епопею з контрабандою і чорним ринком навіть оспівували у веселих піснях та змальовували в серії карикатур¹⁷. Нерідко викривали здирництво й непомірні апетити спекулянтів, котрабандистів, які, підвищуючи ціни, забирали останнє у звичайних людей. Такі жарти й анекдоти розбавляли сірість буденного життя, дозволяли відволіктися від постійного психічного і фізичного напруження та вселяли надію, що доки є місце гумору в житті, доти населення не здається на поталу окупантові.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, нелегальна торгівля, ставши в умовах нацистської окупації повсякденною практикою, відіграла значну роль у виживанні та матеріальному забезпеченні населення окупованих польських земель. А функціонування “чорного ринку” небезпідставно можна вважати однією з форм економічної боротьби проти окупанта і фактором послаблення господарського потенціалу Третього Рейху.

¹⁶ *Nalkowska Z. Dzienniki. – Warszawa, 1996. – Т. 5 : 1939–1944 / Oprac., wstęp i komentarz H. Kirchner. – S. 164.*

¹⁷ *Warszawski dowcip w walce 1939–1944 / Oprac. Leszek Bubel. – Warszawa, 1994. – S. 65–74.*